

## ՄՆԱՅԱԿԱՆ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

### ՀԱՅ-ՉԻՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆՈՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐՔՈ

#### 1. Չինաստանը տնտեսական հզորության և քաղաքական զարգացման ճանապարհին

Չինաստանը և չինացիները հայ պատմագրության մեջ հիշատակվում են 5-րդ դարից սկսած: Հիշատակումների մի մասը վերաբերում է Չենք (Միվնիկա, Ճենաստան, Չինումաչին) երկրի աշխարհագրությանը (Անանիա Շիրակացի, Ղևոնդ), իսկ մյուսը՝ Մամիկոնյան նախարարական տան առաջացմանը (Փավստոս Բյուզանդ, Մովսես Խորենացի): Եթե Չենք երկրի աշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ տեղեկությունները հիմնված են բավականին ճշգրիտ ուսումնասիրությունների վրա, ապա Մամիկոնյանների տան սերման պատմագրական հիշատակումների մեկնաբանության շուրջ ժամանակակից պատմաբանների շրջանում գոյություն ունի տարակարծություն: Խուսափելով հակասական մեկնաբանություններից, մշենք միայն, որ արդեն վաղ միջնադարի հայ գիտնականները քաջատեղյակ են եղել Երկնատակի Կայսրության գոյությանը և, անգամ՝ համեմատաբար ստույգ տեղեկություններ են հաղորդել այս հեռավոր երկրի բուսական և կենդանական աշխարհի, ժողովրդի կենցաղի ու բարքերի, տեղի ապրանքատեսակների և այլնի մասին: Ամենայն հավանականությամբ այս տեղեկությունները ստացվել են Չինաստանից Միջին Արևելք և Եվրոպա տանող առևտրական մայրուղիների երկայնքով գործող քարավանների միջոցով և՛ մեզ հասել չափազանցված շարադրմամբ:

Չինաստանը հեռավորարևելյան քաղաքակրթության մշակութային իմպուլսների օրրանն է: Այստեղ են ծնունդ ստել տարածաշրջանի մի շարք ժողովուրդների պատմական զարգացումը, մտածելակերպը, կենսագործունեությունը պայմանավորող բազմաթիվ փիլիսոփայական ուղղություններ, ուսման ջանքեր ու սովորույթներ, պետական, հասարակական, կրթամշակութային կյանքի նորամուծություններ: Յանգզե և Խուանյիս գետերի ավազաններում իրար են հաջորդել ցիկլային վերելք և անկում ապրող կայսրություններ և թագավորություններ: Դրանցից վերջինին՝

Յինգ կայսրությանը, ժամանակակիցները դասել են աշխարհի ամենագարգացած երկրների շարքին: 1750 թվականին «երրորդ աշխարհի» երկրներին, որոնց շարքում առանձնանում էին Չինաստանը և Հնդկաստանը, բաժին էր ընկնում արդյունաբերական արտադրության 73 տոկոսը, իսկ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներին՝ 20 տոկոսը<sup>1</sup>: 19-րդ դարի կեսերից սկսված անկումը Չինաստանը կարողացել է հաղթահարել մոտ մեկ դար տևած պայքարի արդյունքում՝ վերապրելով գաղութացումը, հեղափոխությունները, համաշխարհային ու քաղաքացիական պատերազմները:

Չինաստանն իր ինքնիշխանությունը վերականգնել է 1949թ.-ին՝ հռչակելով Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետությունը:

Ընդհանուր առմամբ՝ անցած հինգ տասնամյակների ընթացքում ՉԺՀ-ն անցել է կայուն զարգացման ճանապարհ: 70-ականների վերջերին Դեն Սյաոպինի հռչակած բարեփոխումների ուղին բռնելուց հետո, Չինաստանին մինչ այժմ հաջողվել է պահպանել տնտեսական զարգացման աշխարհում առկա ամենադինամիկ ցուցանիշները: 1978-2001թթ. ընթացքում երկրի ներքին համախառն արտադրանքի /ԼՀԱ/ միջին տարեկան աճը կազմել է 9.3 տոկոս: 2002թ. ԼՀԱ աճը կազմել է 8 տոկոս՝ հասնելով 10 տրիլիոն յուանի<sup>2</sup> ընդհանուր ծավալի<sup>3</sup>:

Միայն 2002թ. ընթացքում երկրի տնտեսական զարգացման տեմպերը մեծապես պայմանավորող օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ընդհանուր ծավալը տնտեսության մեջ կազմեց 50 մլրդ ԱՄՆ դոլար: «Ֆորչն» պարբերականի տվյալների համաձայն՝ 2001թ. դրությամբ աշխարհի 500 առաջատար ընկերությունների 80 տոկոսը ներդրումներ են իրականացրել Չինաստանի ավելի քան 2000 ներդրումային նախագծերում<sup>4</sup>:

2001թ. երկտեմբերի 18-ին ՉԺՀ արտաթուրթային պահուստը գերազանցեց 200 մլրդ ԱՄՆ դոլարը<sup>5</sup>: 2001թ. դեկտեմբերին բազմամյա բանակցություններից հետո՝ ՉԺՀ-ն դարձավ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության /ԱՀԿ/ անդամ:

ՉԺՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական աշխարհաքաղաքական վեկտորը տարածվում է Միջինասիական և Ասիական-Խաղաղօվկիանոսյան (ԱԽՏ) տարածաշրջանների տնտեսական ենթակառուցվածքների հնարավոր միաձուլման ուղիների երկայնքով, ինչը բխում է այս տարածքների աշխարհատնտեսական զարգացման օրինաչափություններից: Տվյալ ենթակառուցվածքային համակարգի ձևավորման հիմքն այս երկու տարածաշրջանների երկրների տնտեսությունների վտխաբացնող բնույթն է՝ էներգակիրներով հարուստ Միջին Ասիայի երկրները ելք են ստանում դեպի էներգակիրների մեծ պահաջարկ և եր-



կար ժամանակ աշխարհում առկա տնտեսական զարգացման ամենա-  
դինամիկ ցուցանիշները պահպանած տարածաշրջան:

Վերոհիշյալ ծրագրերի իրականացման ուղղությամբ՝ Չինաստա-  
նը ջանում է լայնածավալ և երկարաժամկետ համագործակցություն  
սահմանել միջինասիական երկրների և Ռուսաստանի հետ երկաթուղա-  
յին, ավտոմոբիլային, ջրային և օդային տրանսպորտի, ինչպես նաև  
նավթի և գազի տեղափոխման խողովակաշարային ենթակառուցվածք-  
ների բնագավառներում: Այս ծրագրերի նպատակն է հասնել տրանս-  
պորտային ենթակառուցվածքների համատեղ և համակարգված օգտա-  
գործմանը՝ ապահովելով անխափան փոխադրումներ ԱԽՏ - Միջին Ա-  
սիա - Ռուսաստան - Եվրոպա և հակադիր ուղղություններով:

Ասիական-հաղադովկիանոսյան տարածաշրջանի պատմամշա-  
կութային ժառանգությունը և ներկայիս համաշխարհային տնտեսական  
ինտեգրացիոն գործընթացների գերազգային բնույթը տարածաշրջանի  
երկրների մոտ ձևավորել են յուրահատուկ մոտեցումներ առկա քաղա-  
քական խնդիրների լուծման ուղղությամբ, որտեղ մեծ դեր են խաղում  
ԱԽՏ կառավարությունների կողմից տնտեսական ինտեգրացման ա-  
ռաջանյության գիտակցումը, ինչպես նաև մշակութային արժեքների  
ընդհանրությունների՝ հատկապես տարածաշրջանի երկու հզորագույն  
պետությունների՝ Չինաստանի և Րուսաստանի միջև: Այս պատճառով,  
վերջին տասնամյակում Ասիական-հաղադովկիանոսյան այս կամ այն  
ենթատարածքում ընթացող և, որոշ դեպքերում, քաղաքական երանգա-  
վորում ստացող տնտեսական ճգնաժամերի հետ մեկտեղ, տարածաշր-  
ջանի առանձին երկրների կամ տնտեսական խմբավորումների միջև  
առևտրատնտեսական կապերի կայուն զարգացումը շարունակում է թե-  
լադրել քաղաքական սուբյեկտների աշխարհաքաղաքական վարքի կա-  
նոնները, որով մեծապես պայմանավորվում է ընդգրկումը ռեգիոնի քա-  
ղաքական և տնտեսական կյանքի զարգացումներում:

Միաժամանակ, Չինաստանի աճող տնտեսական հզորությամբ  
շուրջ ձևավորվող այս քաղաքատնտեսական տարածքի համեմատա-  
կան կայունությունը դրական դեր է խաղում գլոբալ տեղաշարժերի ըն-  
թացքում իրավիճակի մեղմացման ուղղությամբ:

Տարածաշրջանի երկրների տնտեսություններին մեծ վնաս պատ-  
ճառած 1997թ.-ի ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ընթացքում ցայ-  
տուն կերպով դրսևորվեց ճգնաժամի հետևանքների չեզոքացմանը և վե-  
րացմանն ուղղված՝ միջազգային միջոցառումների իրականացման գոր-  
ծում Չինաստանի տնտեսության և չինական շուկայի կայունացնող դե-  
րը: 1997թ. հուլիսից սկսված ֆինանսական ճգնաժամի պատճառով լրջո-  
րեն վատթարացավ Թայլանդի, Ինդոնեզիայի, Մալազիայի, Հարավա-  
յին Կորեայի, Ֆիլիպինների, Սինգապուրի տնտեսական վիճակը: Ազ-

գային դրամների արժեզրկման միջոցով արտահանման խթանմանն ուղղված՝ այս երկրների կողմից իրականացված միջոցառումներն ապարդյուն եղան՝ գլխավորապես ճապոնական իննի արժեզրկման պատճառով: 1998թ. առաջին եռամսյակում Ինդոնեզիայում, Թայլանդում, Սալավեսիայում, Հարավային Կորեայում գրանցվեց բացասական տնտեսական աճ: Ճապոնական իննի կտրուկ անկումը բերեց ճապոնական արտադրանքի մրցունակության զգալի աճի՝ չեզոքացնելով տարածաշրջանի մյուս երկրների արտահանման բոլոր առավելությունները:

Չինաստանը՝ ճգնաժամի առաջին իսկ փուլում հայտարարելով ֆինանսական ճգնաժամում հայտնված երկրներին օգնելու իր պատրաստակամության մասին, խոստացավ չարժեզրկել չինական յուանը՝ տարածաշրջանում տնտեսական որոշակի կայունություն ապահովելու նպատակով: Ճգնաժամի ընթացքում Արևելյան Ասիայի երկրների ինտենսիվ արտահանումները Չինաստան նպաստեցին դրանց տնտեսության վերականգնմանը<sup>6</sup>:

Բնականաբար ճգնաժամը զգալի ազդեցություն ունեցավ նաև Չինաստանի տնտեսության վրա: Յուանի կայուն կուրսի պահպանումը հանգեցրեց 1-1.5% դեֆլյացիայի: Արտահանման ծավալները 1999թ. առաջին կիսամյակում նվազեցին մոտ 2.4 մլրդ ԱՄՆ դոլարով, բազմաթիվ մանր և միջին ձեռնարկություններ հայտնվեցին սննկացման եզրին, մոտ 1.5-2%-ով նվազեցին ընդհանուր տնտեսական աճի տեմպերը: Չնայած դրան երկրի տնտեսությունը ընդհանուր առմամբ կարողացավ դիմակայել ճգնաժամին:

Ճգնաժամի հետևանքների վերացման նպատակով ՉԺՀ կառավարությունը 1999-2000թթ. ընթացքում միջոցներ ձեռնարկեց երկրի ընդհանուր տնտեսավարման համակարգում: Ակտիվ հարկա-բյուջետային քաղաքականության շնորհիվ հաջողվեց մեծացնել ներքին սպառման ծավալները, որը՝ ըստ ՉԺՀ Ազգային վիճակագրական տեսչության, 2001թ. առաջին կիսամյակին կազմել է՝ 7.9 % ընդհանուր անտեսական աճի, 93%-ը: Վերջին երեք տարիների ընթացքում զանձապետարանի պարտատմսերի դիմաց կուտակված զումարները տնտեսական ենթակառուցվածքների շինարարության ծրագրերին հատկացնելով՝ Չինաստանին հաջողվեց մեծացնել արտաքին և ներքին ներդրումների պահանջարկը: Իր հերթին ներդրումների աճ առաջացրեց նաև ներքին սպառման ծավալների մեծացումը: Դրան զուգահեռ՝ 2000թ. ընթացքում մշակվեց Չինաստանի հետամնաց արևմտյան շրջանների ենթակառուցվածքային և արդյունաբերական շինարարության ծրագիր՝ երկրի ծովամերձ և ներքին տարածքների տնտեսական զարգացման մակարդակների միջև գոյություն ունեցող խզվածքը վերացնելու նպատակով:



Վերոհիշյալ միջոցառումների իրականացման արդյունքում աճեցին նաև 1997թ. ֆինանսական ճգնաժամից տուժած երկրների՝ Չինաստան արտահանման ծավալները: Ըստ ՉԺՀ մաքսային գերատեսչության տվյալների՝ 2000թ.՝ նախորդ տարվա համեմատ, Ճապոնիայի, Սալավադորի, Ֆիլիպինների, Սինգապուրի, Կորեայի Հանրապետության, Թայլանդի և Սյամգանի (Հոնգկոնգ) արտահանման ծավալները մայրցամաքային Չինաստան աճել էին ավելի քան 20 տոկոսով:

Միաժամանակ, չին տնտեսագետների կարծիքով Չինաստանի գյուղացիական տնտեսությունների (գյուղական բնակչությունը Չինաստանում կազմում է 65-70%) եկամուտները և արտահանման ծավալները մոտակա տարիներին կպահպանեն ճգնաժամից հետո առաջացած նվազման միտումը, որը կարող է խոչընդոտել՝ ներքին սպառման ծավալների մեծացման միջոցով տնտեսական կայուն աճ ապահովելու՝ ՉԺՀ - կառավարության միջոցառումներին: Սակայն, կարծիքներ կան նաև, որ սպառման ոլորտի կայունությունը, արագ տեմպերով աճող մասնավոր ձեռներեցությունը և՛ վերջին տարիներին բավականին արդյունավետորեն իրականացվող, պետական ձեռնարկությունների տնտեսավարման վերականգնումը կլրացնեն ընդհանուր տնտեսական աճի այս բացը:

Ճգնաժամի հաղթահարումից հետո միջազգային վտրձագետների շրջաններում կարծիքներ են չեղեցվել, որ Չինաստանն աստիճանաբար դառնում է արտաքին պահանջարկից մեծ կախվածության պայմաններում տնտեսական վերակենդանացում ապրող՝ ասիական մի շարք երկրների և ենթատարածքների սպառման հիմնական շուկա, ինչը Չինաստանի համար հնարավորության է ստեղծում Ասիական-Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում հանդես գալ ավելի ամուր քաղաքական դիրքերից<sup>7</sup>: Այսպես, արդեն 2001թ. ԱՄԵԱՆ<sup>8</sup> գումարած 3 (Ճապոնիա, Չինաստան և Հարավային Կորեա) տարեկան հանդիպման ընթացքում ԱՄԵԱՆԻ երկրների և Չինաստանի միջև համաձայնություն ձեռք բերվեց մինչև 2010 թվականը ստեղծել ազատ առևտրի գոտի: Տվյալ նախաձեռնությունը, որը անկասկած խաբսխված էր վերջին տասնամյակի Չինաստանի տնտեսական վերելքին, ճապոնացի մի շարք վերլուծաբանների բերեց այն կարծիքի, որ «Ասիայի տնտեսության առանցքն աստիճանաբար Ճապոնիայից տեղափոխվում է Չինաստան»<sup>9</sup>:

Չինական կապիտալի կուտակման ներկայիս մակարդակը լուրջ նախադրյալներ է ստեղծել բոլոր աշխարհագրական ուղղություններով երկրի տնտեսության հետագա ծավալման համար:

Բնականաբար, այս ուղղություններից մեկը դառնում է միջինասիական ուղղությունը, որտեղ Չինաստանի տնտեսական կայունությունը խթանում է նաև ԽՍՀՄ փլուզումից ի վեր առևտրատնտեսական կա-

սյերի վերաձևավորման պայմաններում զարգացող Միջին Ասիայի երկրների, ինչպես նաև Ռուսաստանի միջին և հեռավոր-արևելյան շրջանների տնտեսական վերակենդանացման գործընթացները, ինչն արտահայտվում է տարածաշրջանից էներգակիրների փոխադրումների ծրագրերին ակտիվ մասնակցությամբ, միջինասիական երկրների նկատմամբ բարենպաստ առևտրային ռեժիմի պահպանմամբ և այլն: Ավելորդ չէ նշել, որ միջինասիական տարածաշրջանից էներգակիրների փոխադրման վերաբերյալ Չինաստանի պաշտոնական մոտեցումները չեն հակադրվում տարածաշրջանում խողովակաշարերի շինարարության այլ ծրագրերին:

ԽՍՀՄ փլուզումը որոշակի աշխարհաքաղաքական գործընթացների սկիզբ դրեց ոչ միայն «խորհրդային ժառանգության» եվրոպական, այլև եվրասիական հատվածում այն տարբերությամբ, որ այստեղ իր կարևոր և միանգամայն անկախ դերը ստանձնեց Չինաստանը: Նշված աշխարհաքաղաքական գործընթացներին Չինաստանի ներգրավումը՝ վերջինիս տնտեսության մեջ որակական և կառուցվաքային աճի պայմաններում, զգալիորեն ամրապնդեցին Պեկինի դիրքերը միջազգային ասպարեզում: Տեղական նշանակության ուժային կենտրոնից Չինաստանն աստիճանաբար վերածվեց եվրասիական տարածաշրջանում կատարվող բոլոր կարևորագույն գործընթացներին հաղորդակից պետության, որը հայտարարում է մոր աշխարհակարգի ստեղծմանը, որպես առանձին բևեռ՝ մասնակցելու պատասխանատվություն ստանձնելու իր պատրաստակամության մասին:

Տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության զարգացման և դրա կայունության ապահովման հնթատեքստում՝ ԶԺՀ-ն 90-ականների կեսերին հանդես եկավ տարածաշրջանային անվտանգության համակարգի ստեղծման նախաձեռնությամբ: Այս համակարգի անկյունաքարն է ԶԺՀ և ՌԴ միջև «ռազմավարական գործընկերության» զարգացման մոտեցումը, որի մասին երկու երկրներն առաջին անգամ հանդես եկան հայտարարությամբ 1996թ.-ի Շանհայի զագաթաժողովի ընթացքում: Այս ձեռնարկը հետագա տարիների ընթացքում ստացավ միջինասիական տարածաշրջանի հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող տեղաշարժերով պայմանավորված՝ տրամաբանական զարգացում, որը Աֆղանստանում պարբերաբար սրվող քաղաքացիական պատերազմի և այդ երկրում ապաստան գտած զանազան տիպի իսլամական ծայրահեղականների կողմից բխող վտանգի առկայության հետևանքն էր: Արդյունքում՝ այս տարվա հունիսին Ռուսաստանի, Չինաստանի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Տաջիկստանի և Ուզբեկստանի նախագահների՝ Շանհայում կայացած զագաթաժողովի ընթացքում հայտարարվեց Համագործակցության Շանհայան կազմակեր-



պության ստեղծման մասին, որը ինստիտուցիոնալ մակարդակի բերեց Չինաստանի ներգրավումը հետխորհրդային տարածքի երկրների հետ հարաբերություններում: Կազմակերպության ստեղծման հիմնական նպատակներն են տարածաշրջանում արմատ գցած իսլամական ֆունդամենտալիզմի առաջխաղացմանը համատեղ ջանքերով դիմակայելը և տնտեսական զարգացման խթանումը:

Կասսիական-միջնիսասիական տարածաշրջանի տնտեսական և քաղաքական կառույցների ձևավորման ապագայի առնվ կարևոր նշանակություն ունեցան՝ 2001թ. հուլիսին կայացած, ՉԺՀ նախագահ Չյան Չեմինի՝ Ռուսաստան այցի արդյունքները: Այցի ընթացքում ՉԺՀ և ՌԴ-միջև ստորագրվեց «Բարեկրթության, բարեկամության և համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիրը»: Պայմանագիրը հանրագումարի է բերեց վերջին տասնամյակի ընթացքում հարաբերությունների կանոնավորման և ստրատեգիական գործընկերության հաստատման ուղղությամբ երկու երկրների կողմից կատարված քայլերը: Սիջազգային իրավիճակի առումով պայմանագրում տեղ գտած կարևորագույն կետը վերաբերվում է ԱՄՆ-ի կողմից միջմայրցամաքային հակահրթիռային գործող կարգի վերանայման միակողմանի քայլերին: Այս կապակցությամբ կողմերը վճռականորեն հանդես են գալիս տվյալ ասպարեզում գործող պայմանագրի պահպանման օգտին: Պայմանագրում ամրագրված են նաև երկկողմ համագործակցության ոլորտների ողջ համալիրի հետագա զարգացման ուղղությամբ ձեռնարկվելիք քայլերը: Ուշաբժան է այն փաստը, որ 1950թ. ի վեր երկու երկրների միջև այս մակարդակի պայմանագիր չի ստորագրվել: Սիաժամանակ, պայմանագրի տարբեր հատվածներում նշվում է, որ ռուս-չինական համագործակցությունն ուղղված չէ որևիցե երրորդ երկրի դեմ:

## 2. Հայ-չինական հարաբերությունների բնույթը և զարգացման դինամիկան

Չինաստանում հայկական վտքրաթիվ գաղութներ են հիմնվել մոնղոլական առաջին արշավանքներից հետո (13-րդ դարի սկիզբ), երբ Հայաստանից գերեվարված հայերի մի մասը բնակեցվել է Չինաստանի հյուսիսային շրջաններում:

Նշմարելի է եղել հայ վաճառականների դերը Չինաստանի առևտրում՝ 17-18-րդ դարերում, երբ նրանք ունեցել են անգլիացիներին հավասար իրավունքներ, սեփական նավեր, հիմնել՝ գործարաններ Չինաստանի հարավային ծովափնյա շրջաններում:

Հետագայում ամենահայաշատ գաղութը ձևավորվել է Խարբինում, որտեղ 1930թ. ստեղծվել են «Արծիվ» միությունը, Հայ երիտասարդների միությունը և այլն: 1937թ.-Շանհայում բնակվել է մոտ 200 հայ:

Հայ համայնքները զգալիորեն տուժել են Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: 1950-ական թթ. սկզբին Չինաստանի հայերի մեծ մասը գաղթել է Ավստրալիա, ԱՄՆ և Ֆիլիպիններ:

Պատմության ընթացքում հայ և չին ժողովուրդների միջև շփումների երկարաժամկետ դադարեցումները պայմանավորվել են ինչպես աշխարհագրությամբ, այնպես էլ պատմական զարգացման իրողությամբ: Երկու ժողովուրդների միջև ուղղակի կապերի հաստատման և միջպետական հարաբերությունների հնարավորություն ստեղծվել է ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում:

Հայաստանի անկախացումից անմիջապես հետո հայ-չինական հարաբերությունները՝ մի շարք քաղաքական և մշակութային գործոններով պայմանավորված, արագ զարգացման միտում ստացան, որը հետագայում իր գործնական իրականացումը գտավ՝ աստիճանաբար ինտենսիվացող փոխայցելությունների, փոխանակումների ընթացքում տնտեսական և հասարակական կյանքի զանազան ոլորտներում բազմաբնույթ համագործակցության ծավալմամբ և խորացմամբ:

Հայ-չինական հարաբերությունները ծավալային ու բովանդակային առումով առաջնային տեղ են զբաղեցնում Հայաստանի ասիական քաղաքականության մեջ: Ի դեմս Չինաստանի այսօր մենք գործ ունենք միջազգային ասպարեզում ամրապնդվող այնպիսի գերտերության հետ, որի քաղաքական և տնտեսական շահերը համագործակցության հնարավորություն են ստեղծում՝ ինչպես մեր ասիական քաղաքականության շրջանակներում, այնպես էլ Հայաստանի համար կենսական նշանակություն ունեցող միջազգային խնդիրների կարգավորման ուղղությամբ:

Հայ-չինական պետական շփումների սկիզբը դրվել է 1991 թ. դեկտեմբերի 27-ին ՉԺՀ-ի (Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետություն) կողմից Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական ճանաչումից հետո: Դիվանագիտական հարաբերությունները երկու երկրների միջև հաստատվել են 1992 թ. ապրիլի 6-ին: 1992 թ. հուլիսին Երևանում սկսել է գործել Չինաստանի դեսպանությունը, իսկ 1993 թ. մարտին՝ Երևան ժամանել ՀՀ-ում ՉԺՀ դեսպան Չժաո Սիդին:

Առաջին բարձրաստիճան այցը ՉԺՀ տեղի է ունեցել 1992 թ. հուլիսի 2-6-ը, երբ ՉԺՀ պետական խորհրդի (Չինաստանի բարձրագույն գործադիր մարմին) նախագահ Լի Պենի հրավերով Չինաստան է այցելել Հայաստանի Հանրապետության կառավարական պատվիրակությունը ՀՀ փոխնախագահ, վարչապետ Գազիկ Հարությունյանի գլխավորությամբ: Այցելության ընթացքում ստորագրվել են գիտատեխնիկական



համագործակցության, կապիտալ ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության, ՉԺՀ կողմից Հայաստանին վարկ տրամադրելու վերաբերյալ համաձայնագրերը:

1993-1995թթ. պետական շփումների որոշակի պասիվությունը արդյունք էր հարավկովկասյան տարածաշրջանում տիրող իրավիճակի:

1996 թ. ապրիլին Հայաստան է այցելել ՉԺՀ Պետխորհրդի մասնագետի տեղակալ, արտաքին գործերի մասնաբաժնի Յիան Յիչենը: ՀՀ - ղեկավարների հետ տեղի ունեցած հանդիպումների ընթացքում քննարկվել են միջազգային կազմակերպություններում և մասնավորապես ՄԱԿ-ում համագործակցությանը վերաբերող խնդիրներ:

Մի շարք պատվիրակությունների փոխայցելությունների արդյունքում ձեռքբերված պայմանավորվածությունները և զանազան միջազգային խնդիրների վերաբերյալ երկու երկրների դիրքորոշումները և երկկողմ համագործակցության հետագա զարգացման առումով վստահարձ մոտեցումներն իրավական հաստատում են ստացել 1996թ. մայիսին կայացած՝ ՀՀ Նախագահի՝ ՉԺՀ պաշտոնական այցի ընթացքում: Այցի արդյունքում ստորագրվել է ՀՀ և ՉԺՀ միջև բարեկամական հարաբերությունների սկզբունքների վերաբերյալ համատեղ կոմյունիկե, որում ամրագրվել է բարձր մակարդակի միջպետական հարաբերությունների ծավալման վստահարձ ձգտումը: Այցի ընթացքում ստորագրվել են մասնակցության երկու երկրների կառավարությունների միջև՝ կրկնակի հարկումից խուսափելու, օդազնացության բնագավառում, ՀՀ Կենտրոնական բանկի և ՉԺՀ Պետական բանկի միջև համագործակցության վերաբերյալ համաձայնագրերը:

1996թ. օգոստոսի 10-ին Պեկինում բացվել է Հայաստանի դեսպանությունը, որն իր բացման առաջին իսկ օրերից ձեռնամուխ է եղել երկու պետությունների միջև կապերի ամրապնդման, հասարակական, անտեսական և մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտներում փոխշահավետ համագործակցության հնարավորությունների բացահայտման աշխատանքներին:

1997թ. գարնանը Հայաստան է այցելել ՉԺՀ Ժողովրդական ներկայացուցիչների համաչինական ժողովի (Չինաստանի բարձրագույն օրենսդրական մարմին) Մշտական կոմիտեի փոխնախագահ Վան Բինցյանի գլխավորած պատվիրակությունը: Այցի ընթացքում՝ պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել ՀՀ Ազգային ժողովում ստեղծել ՉԺՀ-ի հետ համագործակցության հանձնաժողով, իսկ ՉԺՀ Ժողովրդական ներկայացուցիչների Համաչինական Ժողովում Հայաստանի Հանրապետության հետ համագործակցության հանձնաժողով:

Երկու երկրների միջև ծավալված քաղաքական երկխոսությանը պատշաճ մակարդակ հաղորդելու, տնտեսության բնագավառում բազ-

մաթիվ վախրացնալ հետաքրքրությունների գործնական իրականացման արդյունավետությունն ապահովելու նպատակով՝ 1997թ. հոկտեմբերին Հայաստանը բարձրացրել է Պեկինում իր դիվանագիտական ներկայացուցչության մակարդակը: Չինաստանում Հայաստանի առաջին դեսպան է նշանակվել Ազատ Մարտիրոսյանը:

1998 թ. հոկտեմբերին տեղի է ունեցել ՀՀ Պաշտպանության նախարար Վ.Սարգսյանի գլխավորած պատվիրակության այցը Չինաստան: Բանակցությունների ընթացքում քննարկվել են երկու երկրների բանակների միջև համագործակցության ծավալմանն առնչվող հարցեր:

1999թ. ապրիլին Չինաստան է մեկնել գյուղատնտեսության նախարարության պատվիրակությունը՝ նախարար Վ. Մովսիսյանի գլխավորությամբ: Պաշտոնական հանդիպումներից բացի, պատվիրակությունը այցելել է մեկ տասնյակից ավելի գյուղատնտեսական գիտության և արտադրական հիմնարկներ և ձեռնարկություններ, այդ թվում նաև՝ Չինաստանի Խեբեյ նահանգում ստեղծված հայկական ծիրանենիների այգի և հայկական հացահատիկի սերմերի փորձակայան (հիմնադրվել է 1998թ.): Այս առումով չինական կողմի հետ գոյություն ունի պայմանավորվածություն վարձակալայանի հիման վրա հետագայում համատեղ վերանշակման գործարան հիմնել: Այցի ընթացքում Չինական կողմը Հայաստանի Հանրապետությանը մինի տրակտորներ անհատույց տրամադրելու պատրաստակամություն է հայտնել, որի արդյունքում 2000թ. սկզբին Հայաստանին տրամադրվել են 78 մինի տրակտորներ:

1999 ապրիլի 30-ին ՉԺՀ Կուսմին քաղաքում իր աշխատանքն է սկսել «Մարդը և բնությունը 21-րդ դարի շննին» միջազգային այգեգործական ցուցահանդեսը, որին 95 այլ երկրների շարքում ներկայացված է եղել նաև Հայաստանը: Հայաստանի ցուցասրահը կազմակերպիչների կողմից պարզևատրվել է արձաթյա մրցանակով:

*1997-1999թթ. կտրվածքով՝ աճել է հայ-չինական պաշտոնական և գործնական շփումների ինտենսիվությունը: Մասնավորապես, տնտեսական և գիտական ոլորտներում: փոխանակվող պատվիրակությունների այցերի ընթացքում, ընդլայնվել են այս բնագավառներում գործնական համագործակցության ծավալները, ակտիվացել՝ իրականացվելիք կոնկրետ ծրագրերի շրջանակներում, համապատասխան գերատեսչությունների, կազմակերպությունների և ընկերությունների միջև ուղղակի կապերը: Դրան զուգահեռ՝ շարունակվել է նաև երկկողմ հետաքրքրություններկայացնող միջազգային և տարածաշրջանային խնդիրների վերաբերյալ կարծիքների փոխանակումը:*

1999 թ. օգոստոսին տեղի է ունեցել ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանի պաշտոնական այցը ՉԺՀ, որի ընթացքում Հայաստանի արտաքին գերատեսչության ղեկավարը հանդիպել է երկրի



վարչապետ Չժու ժունցզիի, արտաքին գործերի նախարար Տան Յզյասյունանի, ՉԺՀ Ժողովրդական ներկայացուցիչների համալիցական ժողովի արտաքին կապերի հանձնաժողովի նախագահ Յզեն Յզիանհուեյի և այլոց հետ: Հանդիպումների ընթացքում քննարկվել են միջազգային կազմակերպություններում երկու երկրների միջև համագործակցության խորացման, տարածաշրջանային անվտանգության հետ կապված հարցեր, կարծիքներ փոխանակվել՝ երկկողմ տնտեսական համագործակցության ոլորտների ողջ համալիքի վերաբերյալ:

Ակտիվացող տնտեսական հարաբերությունների խթանման և համակարգման նպատակով ստեղծվել է հայ-չինական առևտրատնտեսական միջկառավարական հանձնաժողով, որի առաջին նիստը կայացել է Երևանում՝ 1999թ. օգոստոսին: 2000թ. հոկտեմբերին Պեկինում կայացել է հանձնաժողովի երկրորդ նիստը, որի ընթացքում քննարկվել են երկկողմ տնտեսական համագործակցության խնդիրները, ձեռք բերվել՝ կոնկրետ պայմանավորվածություններ՝ մասնավորապես քիմիական արդյունաբերության ոլորտում: Նիստի արդյունքների վերաբերյալ ստորագրված արձանագրությունում կողմերը սահմանել են Հայաստանից Չինաստան սինթետիկ կաուչուկի տարեկան արտահանման ժամանակացույց, ամրագրվել են՝ Չինաստանում «Նաիրիտ» ՓԲԸ արտադրանքի հայ-չինական համատեղ արտադրության ծրագրի շուրջ ձեռք բերված պայմանավորվածությունները: Հանձնաժողովի հայկական կողմի նախագահ, ՀՀ Նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ա.Թումանյանի և ՉԺՀ ԱԳ նախարարի օգնական-փոխնախարար Լյու Գուչանի հետ միջև կայացած հանդիպման ընթացքում՝ միջկառավարական հանձնաժողովի նիստի արդյունքները քննարկելիս, նրանք մանրամասն անդրադարձել են սինթետիկ կաուչուկի արտադրության հայ-չինական համատեղ ձեռնարկության ստեղծման բանակցություններին:

2000թ. նոյեմբերին Հայաստան է այցելել Չինաստանի արտաքին առևտրի և համագործակցության նախարարի օգնական-վախճախարար Խեն Սյաովեյը: ՀՀ Նախագահ Ռաբիրո Քոչարյանի, վարչապետ Անդրանիկ Մարգարյանի հետ հանդիպումների ընթացքում քննարկվել են երկկողմ տնտեսական հարաբերությունների, մասնավորապես երկու երկրների միջև արտաքին առևտրի խթանման խնդիրները:

Երկու երկրների միջև ծավալված համագործակցության արդյունքներն ամփոփելու և քննարկվող տնտեսական ծրագրերի շրջանակներում Չինաստանի ղեկավարության հետ կարծիքներ փոխանակելու նպատակով 2000թ. դեկտեմբերին աշխատանքային այցով ՉԺՀ է մեկնել ՀՀ վարչապետ Ա.Մարգարյանը: Չինական կողմից հնարավոր բարձր մակարդակով կազմակերպված այս այցի ընթացքում՝ ՀՀ վարչապետը՝ հանդիպումներ է ունեցել ՉԺՀ նախագահ Չյան Չեմինի, վարչա-

պետ Ջու Ժունցզիի, ինչպես նաև Շանխայի քաղաքապետ Սյույ Կուանդիի հետ: Նշենք, որ այցի ամբողջ ընթացքը լուսաբանվել է Չինաստանի բոլոր կենտրոնական լրատվամիջոցներով: Երկու երկրների վարչապետների հանդիպման ընթացքում գոհունակություն է արտահայտվել, որ ընդհանուր ջանքերի շնորհիվ՝ երկու երկրների համագործակցությունը տարբեր ոլորտներում անընդհատ ընդլայնվում է՝ տալով ցանկալի արդյունքները: Կարևորվել է մշակույթի, էներգետիկայի, գյուղատնտեսության, քիմիական արդյունաբերության ոլորտներում համագործակցության հետևողական զարգացումը: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել հայկական տեխնոլոգիայով սինթետիկ կաուչուկի համատեղ արտադրությունների կազմակերպման և իրականացման աշխատանքներին:

Չինաստանի ղեկավարության հետ հանդիպումների արդյունքներն ամփոփվել են համատեղ կոմյունիկեում, ուր ամրագրվել են կողմերի մոտեցումները միջազգային հարաբերությունների ծավալման, երկկողմ հարաբերությունների զարգացման և տարածաշրջանային հսկամարտությունների կարգավորման վերաբերյալ: Մասնավորապես, Հայաստանը կրկին հայտարարել է, որ պահպանում է «մեկ Չինաստանի» իր սկզբունքային դիրքորոշումը՝ ճանաչելով, որ ՉԺՀ կառավարությունը Չինաստանի միակ օրինական կառավարությունն է, իսկ Թայվանը՝ Չինաստանի անքակտելի մասը: Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի առումով կոմյունիկեյում արծարծված հատվածում ասվում է, որ չինական կողմը ողջունում է Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարների միջև անմիջական հանդիպումները և միջազգային հանրության ջանքերը հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ և հույս հայտնում, որ առկա բանակցային գործընթացի շրջանակներում որքան հնարավոր է շուտ կգտնվի հսկամարտության արդար և ռացիոնալ լուծումը՝ համաձայն միջազգային ասպարեզում համընդհանուր ճանաչում գտած սկզբունքների և նորմերին:

2001թ. փետրվարին Չինաստան է այցելել ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ Ա. Խաչատրյանը: ՀՀ ԱԺ նախագահի մասնակցությամբ տեղի է ունեցել ՀՀ և ՉԺՀ խորհրդարանների հանձնաժողովների ներկայացուցիչների աշխատանքային հանդիպում, որի ընթացքում քննարկվել են երկկողմ համագործակցության բազմաթիվ՝ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ասպեկտները:

Ներկայումս հայ-չինական հարաբերությունների զարգացումն ընթանում է բնականոն ճանապարհով: Երկու երկրների բարձրաստիճան ղեկավարության կողմից բազմիցս շեշտվել է հարաբերությունների տվյալ վաւում վտխշահավետ առևտրատնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության զարգացման գերակայությունը: Այս ուղ-



դությանը ակտիվ գործունեություն են ծավալել երկու երկրների դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, վերահիշյալ ոլորտներում միջկառավարական համագործակցության հանձնաժողովները:

Չինական ընկերությունները հետքերություն են ցուցաբերել Հայաստանի արդյունաբերության տարբեր ճյուղերի վերագործարկման ուղղված վարկային ծրագրերի իրականացման ուղղությամբ: Շուշափեյի արդյունք է գրանցվել էներգետիկայի ոլորտում (Հրազդանի ՊՇԷԿ-ի 5-րդ բլոկի գործարկման աշխատանքներն իրականացնում է մրցումային այդ իրավունքը շահած չինական ընկերությունը): Հայաստանի և Չինաստանի միջև տնտեսական կապերի ամրապնդման, հայկական արտադրանքի և գիտական ներուժի՝ չինական, ինչպես նաև ասիական տարածաշրջանի շուկա արտահանման առումով լուրջ նախադրյալներ կստեղծի «Նաիրիտի» արտադրանքի համատեղ ձեռնարկության հիմնումը Չինաստանում, որի գործարկման ծրագրի շուրջ վարվող բանակցություններն այժմ գտնվում են տեխնիկական խնդիրների լուծման փուլում:

Հաջող է ընթանում նաև հայ-չինական համագործակցությունը կրթամշակութային ոլորտում: Համապատասխան ոլորտներում ստորագրված միջգերատեսչական համաձայնագրերի շրջանակներում ամեն տարի իրականացվում է ուսանողների փոխանակում, անցկացվում են մշակութային միջոցառումներ: Ուշագրավ է վերջին երկու տարիներին չինացի ուսանողների՝ մասնավոր հիմունքներով ներգրավումը Հայաստանի ԲՈՒՀ-երում (Հայաստանի տարբեր ուսումնական հաստատություններում ուսանում են մոտ 10 չինացիներ): Երկու երկրների կրթական գերտեսչությունների միջև գործող ծրագրի շրջանակներում Չինաստանում սովորում են թվով 15 հայ ուսանող և հայցվոր: Մշակութային փոխանակումների շրջանակներում՝ Հայաստան է այցելել չինական կրկեսը, կազմակերպվել է չինական արվեստի փառատոն: Չինաստանում ելույթներով հանդես է եկել Հայաստանի պարի պետական համույթը: Այս տարի նախատեսվում են Հայաստանի «Բարեկամություն» համույթի ելույթները ՉժՀ տարբեր քաղաքներում: Ակտիվ համագործակցություն է ծավալվել Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապերի հայկական ընկերության (ԱՕԿԱ) և Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապերի Չինաստանի ասոցիացիայի միջև:

ՀՀ և ՉժՀ միջև արդյունավետ համագործակցության փաստերի շարքին կարելի է դասել Պեկինում ՀՀ դեսպանության ջանքերի և չինական կողմի գործուն աջակցության շնորհիվ, Ուլուի միջազգային ֆեդերացիայի կողմից ընդունված որոշումը՝ մարզաձևի հերթական միջազգային առաջնությունը այս տարի հոկտեմբերին Երևանում անցկացնելու վերաբերյալ:

Փորձենք հիմնավորել ՉԺՀ հետ հարաբերություններին հատուկ ուշադրություն ցուցաբերելու անհրաժեշտությունը՝ Հայաստանի համար կարևորություն ներկայացնող մի շարք քաղաքատնտեսական տեղաշարժերի ենթատեքստում:

Աշխարհաքաղաքական տեսանկյունից՝ ՉԺՀ հետ հարաբերությունների կարևորությունը պայմանավորվում է Միջինասիական և Ասիական-Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանների միջև նրա ունեցած աշխարհագրական դիրքով, երկրի հավաքական հզորությամբ, միջազգային հարաբերություններում ստանձնած դերակատարումով և այլն:

Ի թիվս այլ գործոնների, ՉԺՀ-ի հետ տարբեր բնագավառներում համագործակցությունը խորացնելու գրավիչ կողմերից մեկը՝ թերևս կարևորագույնը, այն է, որ՝ մշակելով և իրագործելով ներկա դրությամբ իր արդունավետությունն ապացուցած՝ սոցիալիստական հասարակարգի և շուկայական տնտեսության վախճանող միաձուլման արդյունքում ստացված քաղաքատնտեսական զարգացման նորույթը, Չինաստանը ներկայումս ստեղծել է երկկողմ և բազմակողմ արտաքին հարաբերությունների ծավալման ճկուն համակարգ, որում քաղաքական և տնտեսական ուղղությունները՝ թեև որոշ դեպքերում ինչ-որ չափով վտխկապակցված, աստիճանաբար ձեռք են բերում միմյանց գոյությունը չպայմանավորող, անկախ բնույթ: Միաժամանակ, փորձ է արվում Չինաստանի մասնավոր ձեռներեցներին ներգրավել երկրի ապագայի քաղաքական մոդելի ձևավորման գործընթացում: Սա է վկայում ներկայումս ՉԺՀ պետական շրջաններում քննարկվող՝ Չինաստանի կոմունիստական կուսակցություն (ՉԿԿ) մասնավոր ձեռներեցների ընդունման փորձնական ծրագիրը, որի մասին հայտարարվել է այս տարվա հուլիսին կայացած՝ ՉԿԿ 80-ամյակի տարեդարձի ընթացքում:

Չինական անսահմանափակ, ներկայումս դեռևս ձևավորվող, շուկայի պահանջները տնտեսական համագործակցության կայուն նախապայման են ստեղծում ոչ միայն բնական ռեսուրսներով հարուստ երկրների, այլև օտարերկրյա շուկաներից դուրս մղված խորհրդային շրջանում ինդուստրիալիզացված երկրների համար: Խոսելով Չինաստանի ներդրումային հնարավորությունների մասին՝ պետք է նշել, որ դրանք նույնպես բնութագրվում են որոշակի առանձնահատկություններով: Չինաստանը իր ներդրումների պաշտպանության համար չի օգտվում միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների ծառայություններից և իր հիմնական ներդրումները կատարում է ոչ թե ֆինանսական և բանկային համակարգում, այլ ուղղում է դրանք տնտեսության իրական հատվածը:

Հարկ է նշել, որ վերջին տարիներին Չինաստանի արտաքին տնտեսական հարաբերությունները ձեռք են բերել որակական նոր և



կարևորագույն հատկանիշ: Աստիճանաբար ավելի նշմարելի է դառնում չինական կապիտալի արտահանումը՝ որը տվյալ պարագայում պայմանավորված է երկրի տնտեսական զարգացումից բխող օրյեկտիվ անհրաժեշտությամբ:

Այս ասպարեզում մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ ի տարբերություն այլ տերությունների, Չինաստանի հետ տնտեսական համագործակցությունը հնարավորություն է ստեղծում ոչ միայն ներդրումների ներգրավման, այլև Չինաստանում՝ տեղական հսկայական շուկան սպասարկող որոշակի գիտական և տեխնոլոգիական ուղղվածության ներդրումների կատարման ուղղությամբ: Չինաստանի հետ համատեղ տնտեսական ծրագրերի իրականացումը ենթադրում է տնտեսության մեջ պետության ծրագրավորման և կարգավորման հստակ գործառնությունների իրականացում:

Հաշվի առնելով կասսիական-միջինասիական տարածաշրջանի քաղտնտեսական զարգացման ընդհանրությունները, Եվրասիական կառույցների վրա միջազգային իրադրության վափախությունների անդրադարձը՝ հարավ-կովկասյան երկրների և, հատկապես, Հայաստանի համար, որը Չինաստանի հետ հարաբերություններում բազմաթիվ վախճանաբեր բնույթի հետաքրքրություններ ունի՝ ՉԺՀ հետ կապերի զարգացումն ու ամրապնդումը երկարաժամկետ կարևորության խնդիր են դառնում: Չինաստանի իրավահավասար ներգրավումը տարածաշրջանային գործընթացներին՝ նվազագույնի կհասցնի տարածաշրջանի տնտեսական զարգացման սահմանափակ հնարավորությամբ, միաբևեռ ազդեցության գոտի դառնալու հնարավոր հեռանկարը, ինչպես նաև սառը պատերազմի օրինակով քաղաքական և տնտեսական բաժանաբար գծերով սահմանափակված երկբևեռության հաստատման վտանգը:

Այստեղ հարկավոր է նշել, որ ի տարբերության միջինասիական տարածաշրջանի երկրների հանդեպ ՉԺՀ կողմից վարվող միատիպ քաղաքականության, հարավ-կովկասյան տարածքում Չինաստանը հնարավորություն ունի կիրառել տարբերակված քաղաքական մոտեցումներ:

Հայ-չինական հարաբերությունների հետագա զարգացումը և խորացումը բխում է երկու ժողովուրդների շահերից:

MNATSAKAN SAFARYAN

## ARMENIAN-CHINESE RELATIONS IN NEW HISTORICAL REALITIES

This article presents a brief introduction of historical ties between the Armenians and the Chinese, some aspects of modern economic and political course of

the People's Republic of China (PRC), with the view of present Armenian-Chinese relations.

During their long and eventful history the two nations had repeatedly established and developed trade and cultural relations, which especially flourished in the period of the Great Silk Road. These relations interrupted due to various historical processes in the period of modern history, gained ground in the last decade.

The rapidly growing reformed PRC and the newly independent Armenia established formal relations, based on friendship and mutually beneficial cooperation right after the disintegration of the USSR in early 1990s, and maintained and developed these ties during this period. The cooperation boosted by bilateral visits and exchanges gradually evolved to many spheres of political, social, economic and cultural life.

#### ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Азия и Африка Сегодня. Институт Востоковедения РАН, No. 3 (548) 2003, Цянь Сяюнь, стр. 282. 1 ՄՄՆ դրամը = 8.27 լիւան
3. *Renmin ribao* Online edition, "China's Contribution to World Economy", March 31, 2003
4. Նոյն տեղում
5. *Asian Survey*, A Bimonthly Review of Contemporary Asian Affairs, University of California Press, Vol. XLII, No.1, January/February 2002, "China in 2001", Dali L. Yang, p. 14
6. *Renmin ribao* Online edition, "China's Contribution to World Economy", March 31, 2003
7. *Asian Survey*, A Bimonthly Review of Contemporary Asian Affairs, University of California Press, Vol. XLII, No. 1, January/February 2002, , "China in 2001", Dali L. Yang, p. 17
8. Հարավ-արևելյան Ասիայի երկրների ասոցիացիա (ASEAN)
9. *Quoted in Asian Survey*, "Japanese Officials Concerned by China-ASEAN Trade Gains